

*А.А. Нурмухамбетов*¹, А.М. Коньрова², М.Д. Шаймерденова³*

¹ PhD доктор, Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы, Қазақстан.
E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан
E-mail: konyrovaaiizhan@g.mail

³ Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА профессоры, Алматы, Қазақстан.
E-mail: mena_ms@mail.ru

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІ: МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫН ДАЯРЛАУДАҒЫ ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасыр басында орын алған саяси өзгерістерден кейін билікке келген большевиктердің білім саласына енгізген өзгерістері сипатталады. Нәтижесінде зайырлы білім беру жүйесі енгізілді. Мектептердің жаңа үлгісі ашылды. Алғашқы жылдары түрлі қиындықтар орын алып, солардың бірі мектептерді оқулықпен қамтамасыз ету еді. Орын алған қиындықтарды шешу мақсатында ұлт қайраткерлері жаңа жүйеге сай оқулықтар жазу ісін қолға алды. Арнайы комиссия құрылып, жазылуы тиіс оқулықтардың нақты жоспары қабылданды. Жоспарға сай ұлт қайраткерлері қажетті оқулықтарды жазып, ғылыми қауымдастыққа танымал оқулықтарды қазақ тіліне аударды. Қазақ тілінде жарық көрген оқулықтар оқушыларға мол мәлімет беріп қана қоймай, сонымен қатар қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға талпыныстар жасалды. Ұлт қайраткерлері енгізген қазақ тіліндегі ұғымдар мен терминдер күні бүгінге дейін қолданыста.

Зайырлы білім беру жүйесіне сай жарық көрген оқулықтардың XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын алға дамыту мен оқушылардың таным деңгейінің өсуіне үлкен ықпал етті.

Кілт сөздер: оқулық, білім, мектеп, ұлт, ғылым, термин, жүйе.

*А.А. Нурмухамбетов*¹, А.М. Коньрова², М.Д. Шаймерденова³*

¹ PhD доктор, КазНАИ им. Т.К. Жүргенева, Алматы, Қазақстан.
E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² докторант КазНУ им. ал-Фараби, Алматы, Қазақстан
E-mail: konyrovaaiizhan@g.mail

³ профессор КазНАИ им. Т.К. Жүргенева, Алматы, Қазақстан.
E-mail: mena_ms@mail.ru

ОБРАЗОВАНИЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ

Аннотация

В статье описываются изменения в системе образования в начале XX века, связанные с деятельностью пришедших к власти большевиков которые начали реформирование и преобразование в школах. В результате внедрена была система светского образования и предложена новая модель школы. В первые годы возникли различные трудности, одной из которых было обеспечение школ учебниками. В целях решения возникших трудностей национальными деятелями была начата работа по написанию учебников по новой системе. Создана специальная комиссия, принят четкий план учебников, которые должны быть написаны. Согласно плану, национальные деятели написали необходимые учебники и перевели на казахский язык учебники, известные научному сообществу. Учебники, изданные на казахском языке, не только дали учащимся много информации, но и были предприняты попытки превратить казахский язык в язык науки. Понятия и термины на казахском языке, введенные национальными деятелями, действуют до сегодняшнего дня.

Учебники, изданные в соответствии со светской системой образования, оказали большое влияние на развитие казахского общества начала XX века и рост уровня познания учащихся.

Ключевые слова: учебник, образование, школа, нация, наука, термин, система.

*А.А. Nurmukhambetov*¹, А.М. Konyrova², М.Д. Shaymerdenova³*

¹ PhD doctor, T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² PhD students of the al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: konyrovaazhan@g.mail

³ PhD doctor, T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: mena_ms@mail.ru

EDUCATION IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY: THE ROLE OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA IN THE PREPARATION OF SCHOOL TEXTBOOKS

Abstract

The article describes the changes made in the field of education by the Bolsheviks who came to power after the political transformations that took place at the beginning of the twentieth century. As a result, a system of secular education was introduced. A new model of schools has been opened. In the early years, various difficulties arose, one of which was the provision of textbooks to schools. In order to solve the difficulties that have arisen, national figures have begun work on writing textbooks on the new system. A special commission has been created, a clear plan of textbooks has been adopted, which should be written. According to the plan, national figures wrote the necessary textbooks and translated textbooks known to the scientific community into Kazakh. Textbooks published in the Kazakh language not only gave students a lot of information, but attempts were also made to turn the Kazakh language into the language of science. Concepts and terms in the Kazakh language, introduced by national figures, are valid until today.

Textbooks published in accordance with the secular education system had a great impact on the development of Kazakh society at the beginning of the twentieth century and the growth of the level of knowledge of students.

Keywords: textbook, education, school, nation, science, term, system.

Кіріспе. Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен қоғамдық өмірдің барлық саласы түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Мұндай өзгерістер білім беру саласын да қамтыған болатын. Жалпы қазақ даласында білім беру ісіне ерекше көңіл аударылғаны белгілі. Ұзақ жылдар көлемінде бұл міндетті мектептер мен медреселер дұрыс атқарып келгені белгілі. Әлеуметтік жіктелістеріне қарамастан бүкіл қазақ қоғамын қамти алған бұл білім мекемелерінің шынайы қызметтері туралы пікір әсіресе Кеңестік билік жылдарында қатты бұрмаланды. Мысалы мектеп-медресе тек діни бағытта білім берген мекеме болғандығы туралы пікір тарихнамаға берік орнықты. Алайда мектеп-медреселерде арифметикамен қатар, өзге де қажетті пәндердің оқытылғандығы туралы пікірлер назардан тыс қалды. Тек медреселік білімі ғана бар тарихи тұлғаларымыздың араб, парсы және түрік тілдерін жетік білгендігін ескерсек, дәстүрлі қазақ қоғамындағы мектеп-медреселер балалардың білімді болып қалыптасуына үлкен үлес қосқандығын байқауға болады. Әрине мектеп-медреселердің жұмысы көп жағдайда білім беретін ұстаздың кәсіби дайындығына байланысты болып отырды. Қазақстан аумағындағы барлық мектеп-медреселердің ортақ жұмыс жоспарының болмауы да оның басты кемшіліктерінің бірі саналды. Алайда мұндай мәселелер дәстүрлі білім беруге бағытталған мектеп-медресе жұмыстарының қызметіндегі оң нәтижелерді толыққанды жоққа шығара алмайды.

Патшалық Ресейдің отарлық саясаты, әсіресе рухани отарлау жоспары толыққанды өз қызметін бастаған соң, түбегейлі болмаса да белгілі бір дәрежеде мектеп пен медресе жұмыстарына өз әсерін тигізе бастады. Олардың кәсіби қызметіне шектеулер қойылып, балама ретінде орыс-түземдік сынды білім беретін мектептер ашыла бастады. Орыстандыру саясатына сай ашыла бастаған мұндай мектептердің артықшылықтары әрине көп еді. Ең басты артықшылықтардың бірі материалдық-техникалық жағдаймен қатар, тиісті оқулықтармен қамтамасыз етілуі, мұғалімдерге арнайы жалақылардың төленуі сынды өзге де көрсеткіштерді атап өтуге болады. Дегенмен қаншалықты артықшылықтар болғанымен қазақтар орыс-түземдік сияқты мектептерге көп сенім арта бермеген.

Қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктер ерекше мән берген мәселелердің бірі де білім беру саласы болды. Кеңестік биліктің бір ерекшелігі ол қазақ қоғамында өзіне дейін жұмыс жасап келген мектеп-медресе жұмыстарына мүлдем тыйым салып, атеисттік қоғам құру жағдайында мұндай мектептерді діни бағыттағы білім беретін мекемелер деп таныды. Осылайша білім беру ісінің бірыңғай жүйесі енгізіліп, жаңа бағытта білім беретін мектептердің жұмысы басталды. Біройлы азаматтардың үлкен толқынын қалыптастыруға бағытталған жаңа мектептер зайырлы білім беру жүйесіне сай жасақталды. Оқытылатын пәндер мен ортақ білім беру бағдарламалары жүзеге асырылды. Аз ғана уақыттың ішінде кеңестік үлгідегі жаңа мектептердің саны артты. Қазақ қыздарын

да кеңінен тартқан білім беру мекемелерінің жұмысы алғашқы жылдары түрлі қиындықтармен жүрді. Ол қиындықтар алдымен материалдық-техникалық жағдайдың ауырлығымен байланысты еді. Ашылған жаңа мектептердегі басты мәселелердің бірі мұғалімдер тапшылығымен қатар, оқулықтармен тиісті дәрежеде қамтылмауы болды. Мұндай маңызды міндеттер сөзсіз жүйелі түрде шешуді қажет етті.

Әдістеме. Зерттеу барысында тарих және қоғамдық ғылымдарға кеңінен танымал әдістер қолданылды. Олардың қатарында жалпыдан жалқыға көшу әдісіне сай біз ХХ ғасыр басындағы білім беру ісінің ерекшеліктеріне тоқталып, нақты большевиктер билігі орнағаннан кейінгі білім беру ісінің ерекшеліктері мен маңыздылығын талдай алдық. Зерттеу барысында басшылыққа алынған принциптердің бірі объективтілік болып табылады. Мәселені қарастыруда шынайы тұжырымдар жасауға тырыстық. Қарастырып отырған тақырыпқа қатысты деректер, архив құжаттарын сараптап, оларды топтастыру жұмыстарын жүргізу арқылы зерттеу жұмысының жүйелі түрде ұйымдастыруға мүмкіндіктер алдық. Сол себепті зерттеу жұмысы бірізді және ішкі үйлесімділігі тиісті деңгейде шықты.

Талқылау. Қарастырып отырған тақырып көлемінде бірқатар зерттеу жұмыстары жарық көрген. Олардың бірқатар зерттеу жұмысы барысында пайдаланылды. Дегенмен зерттеу жұмысы барысында мәселеге қатысты архив құжаттарын барынша пайдалануға тырыстық. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің №1692 қорындағы мәліметтеріне талдау жұмыстарын жүргіздік. Сонымен қатар Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архивінің №1169 қор материалдарын пайдаландық. Зерттеу жұмысы барысында Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінің №2306 қор материалдары қолданылды. Жекелеген архив құжаттары ғылыми айналымға тыңнан қосылуда. Сол себепті де жасаған тұжырымдар да өзінің бірегейлігімен ерекшеленеді.

Нәтижелер. Большевиктердің билікке келуімен енгізілген зайырлы білім беру жүйесіне сай жаңа үлгідегі мектептер ашыла бастағандығы атап өттік. Алайда сол мектептердің толыққанды жұмысына кедергісін келтірген мәселелерді шешу үшін түрлі шаралар қабылдана бастады. Аталған мәселені шешу үшін мұғалімдерге арналған дайындық курстарын аша бастады. Бұл сипаттағы қиындықтар ХХ ғасырдың І ширегінен кейін ғана барып қана өз шешімін таба бастаған деп санаймыз. Мысалы архив құжаттарына мән беретін болсақ, тіпті 30-шы жылдары Ағарту ісінің халық комиссары Т.Қ. Жүргеновтің тұсында мұғалімдерге арналған дайындық курстарын белсенді ұйымдастырып тұрған. Мұғалімдерді даярлау ісіне ерекше көңіл бөлінген. Өйткені мұғалімдер тек қана еліміздің орталықтары ғана емес, сонымен қатар алыс жатқан аудандардан да тартылған болатын. Сондықтан мұғалімдер үшін еліміздің ірі орталық-тарында жатақхана және арнайы асханалар даярланды. Мұғалімдерді жаңа жүйеге сай біліктілікке ие болуына көңіл бөлініп, жетілдіру жұмыстары жүргізілді. Құжаттарға мән беретін болсақ, әсіресе тарих пен география пәні мұғалімдеріне деген тапшылық ерекше байқалған. Өйткені Ағарту ісінің халық комиссары Т.Қ. Жүргенов мұғалімдерді даярлау ісіне қажетті қаражаттың мөлшерін бекіту барысында әсіресе осы біз атап өткен екі саланың мұғалімдеріне ерекше мән беруге шақырып, тарихшыларды әсіресе ежелгі және ортағасырлық кезең бойынша дайындау ісіне көңіл бөлуді талап етеді. Қазақ тілі мұғалімдерін де даярлау ісін маңызды екендігін атап өтеді [1, 13-п]. Әрине бір қарағанда мұғалімдерді жаңа жүйеге сай даярлау ісі басты назардағы мәселелердің бірі саналады. Алайда осы бағыттағы жұмыстардың да бірқатар кемшіліктерге жол беріліп отырғандығын байқаймыз. Ол көп жағдайда жоспар мен нақты іс-шаралардың үйлеспеуінен көрінді. Жоспар мен атқарылған істің алшақтығы мұғалімдерді даярлау ісінде ерекше байқалды. Мұғалімдерді даярлау бағытында 1937 жылдың 1 ақпан айында Оңтүстік Қазақстан облысында жүзден астам мұғалімдерді даярлау жоспары бекітілген болатын. Алайда бұл жоспар тек бірнеше күнге кешігіп ғана жүзеге асады және жоспар тек қана 20 ақпан айында ғана орындалды. Ал жоспарланған жүзден астам мұғалімнің орнына не бары 77 мұғалім жиналғаны белгілі болып отыр. Ал даярлау курсы солардың 75-і ғана толыққанды тәмамдап шыға алды [2, 16-17-пп.].

Зайырлы білім беру бағытында анықталған кедергілер қатарында біз жаңа ашылған мектептерді әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету мәселесін ерекше атап өтеміз. Кеңестер билігіне дейін қазақ даласында өз жұмысын жалғастырып келген орыс-түземдік мектептер қазақ тілінде оқулықтар шығаруға тиісті көңіл бөлмеген болатын. Сондықтан белгілі бір дәрежеде зайырлы білім жүйесіне сай келетін оқулықтармен қамтамасыз ету ісі тығырықты жағдайға тірелді. Рас ХХ ғасыр басында ұлт зиялылары қазақ халқының саяси санасын қалыптастырып, әлемде болып жатқан оң өзгерістерден қалып қоймауы үшін батыл әрекеттерге бару керектігіне шақыратын бірқатар еңбектер жазды. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт қайраткерлері И.А. Крылов сынды орыс және батыс еуропалық авторлардың еңбектерін қазақ тіліне аударып, білім мен мәдениет, өнер сынды тың бағыттарды дәстүрлі қазақ қоғамына белсенді насихаттаған болатын. Атап өтетін жайттардың бірі ұлт

қайраткерлері орыс ағартушыларының еңбектерін қазақ халқының дүниетанымына орайластыра отырып, аударды. Алайда бұл еңбектерді жалпы білім беретін мектеп бағдарламаларына сай келеді деп айту қиын. Дегенмен бұл тарихи тәжірибе зайырлы білім беру жүйесіне сай мектеп оқулықтарын жазу ісіне үлкен ықпал етті.

Азамат соғысы аяқталып, Алаш-Орда үкіметінің төңірегіне жиналған ұлт қайраткерлерінің большевиктер жағына шығуына жалғасқан болатын. Тіпті оларға большевиктер үлкен үміт артып, лауазымды қызметтер ұсынған болатын. Мысалы 1920 жылы Қазақстанда Халық ағарту комиссариты құрылып, Алаш қайраткерлерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту саласының халық комиссары болып тағайындалған болатын. Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің енгізілуі жағдайында үлкен жұмыстарды атқарған зиялы қауым өкілдерінің бірі де Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Білім беру үдерісін жетілдіру, оқулық мәселесі, орта біліммен қатар, кәсіптік техникалық білім беру сынды сол заманның өзекті мәселелерінің барлығын шешуге тырысқан ол 1921 жылдың ақпан айында жалпықазақтық оқу және ағарту конференциясын ұйымдастырған болатын. Талқыланған өзекті мәселелер қатарында біз қарастырып отырған оқулық мәселесі де болған. Өйткені осы жылдан кейін жалпы білім беретін мектептерді әдістемелік құралдар, оқулықтармен қамтамасыз ету бағытындағы жұмыстар ерекше белсенді жүре бастады. Жергілікті халық үшін кітап шығару ісі бойынша ғылыми комиссия құрылады. 1921 жылдың 21 сәуірінде сол комиссия жұмысының жоспары жарияланған болатын. Сол жоспарға қарасақ, 1921 жыл мен 1922 жылдар аралығында бірқатар оқулықтар мен оқу құралдары және әдеби шығармалар жариялануы тиіс болды. Жарық көруі тиіс мұндай еңбектер қатарында:

1. Ахмет Байтұрсынұлы:
 - Қазақ әліппесі
 - Қазақ тілінің грамматикасы I бөлімі;
 - Қазақ тілінің грамматикасы II бөлімі;
 - Ана тілі бойынша әдістемелік жазбалар;
2. Міржақып Дулатов:
 - Арифметика бойынша есептер I бөлімі;
 - Арифметика бойынша есептер II бөлімі;
 - Қазақ хрестоматиясы;
3. Токтабаев «Жалпы география»
 - Түркістан географиясы;
4. Х. Досмұхамедов:
 - Табиғаттану;
 - Зоология I бөлімі;
 - Зоология II бөлімі;
5. Басмарин. Что такое грамматика и молния. Научно-популярный очерк
6. Қазақ ертегілері мен эпостарының жеті шығарылымы
7. Өлеңдердің жеті жинағы (Байтұрсынов, Дулатов, Дөнентаев, Қарашев, Жұмабаев және т.б.)
8. Абайдың өлеңдер жинағы
9. Қазақ ақындарының лирикалық шығармалары.

Анықталған жоспарға сай комиссия мүшелері өте ауқымды жұмыстар атқарды. Жоспардың ішінде комиссия ерекше мән бергені мектеп оқулықтарын даярлау ісі болған. Осы мақсатта мұғалімдер мен шығармашылық жұмыстармен айналыса алатын адамдардың жиындарын өткізіп, қандай оқулықтар қажет екендігі анықталды. Аударылуы тиіс оқулықтар топтастырылып, ғылыми терминологияны қалыптастыру үшін арнайы адамдарға да тиісті тапсырмалар берілді. Комиссия алдында тұрған тағы бір маңызды мақсаттардың бірі – А. Диваевтан сатып алған қазақ халқының әдебиеті мен этнографиясына қатысты мәліметтерді жүйелеу, тізімдеу болды. Аталған мәліметтер 1920 жылы Сырдария мен Жетісу өлкесіне жасалған ерекше экспедиция барысында жиналған болатын. Нәтижесінде 1921 жылдың өзінде біз жоғарыда атап өткен оқулықтардың басым көпшілігі баспаға беріліп, Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатовтың еңбектері баспадан шығып та үлгерді [3, 121-п].

1922 жыл мен 1923 жыл аралығында қазақ тілінде 14 оқулық жазылып шыққан болатын. Олардың қатарында 1921 жылы Семей қаласынан жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» еңбегімен қатар, Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» сынды еңбектерін атай аламыз. Рас бұл еңбектер осыған дейін де Орынбор қаласынан басылып шыққан болатын. Әрине қазақ тілінің оқу заңдылықтарына қатысты Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінің мазмұны саяси жағдайға байланысты өзгеріске ұшырап отырған. Патшалық Ресей билігі тұсында 1914 жылы жарық көрген «Оқу құралы»

оқулығында келтірілген мысалдар большевиктердің саяси ұстанымдарына сай келмегені шындық. Сол себепті де 1921 жылы шыққан еңбегі үлкен тексерістен өткен болатын. 1922 жылы баспа меңгерушісі Төрөқұловтың Ресей кеңестік федеративті социалистік республикасының Халық ағарту комиссариаты жанындағы ұлттық азшылық кеңесіндегі Розенге жолдаған хатында Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты еңбегіне пікірін білдірген. Хаттың мәтінімен таныса келе, «Оқу құралы» атты еңбектің большевиктік тәртіпке сай түзету жұмыстарынан өткендігін байқаймыз. Өйткені 1922 жылы шыққан 70 беттік бұл еңбектің бұрынғы басылымдардан қарағанда кемшілігі жоқ екендігі айтылады. Ең бастысы жаңа шыққан еңбектен діни терминдер мен ұғымдар алынып тасталған. Сондықтан бұл шыққан еңбек Кеңестік мектеп үшін тиімді болатындығына ерекше назар аударылған. Хатта Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларын оқытуға тиімді болатын етіп жаңа мәтіндер қосқандығы да айтылады. Дегенмен жаңа оқулыққа қойылатын талаптардың да бар екендігін атап өтіп, оларды төмендегідей жіктейді:

- «Балалардың түсінігі қабылдайтындай етіп, кеңестік қоғамға тән белгілерді енгізу керек. Өйткені мұндай белгілер мүлдем жоқ;

- Кітаптағы «Ұйқышы (52-53 беттер), «Үлеске ұсталық» (67 бет) сияқты әңгімелерді алып тастау қажет. Өйткені бұл әңгімелер қазақ баласын діни міндеткерліктен азат және интернационалдық бағытта қалыптасуына кедергісін келтіреді;

- Келесі шығатын оқулықты шығарар кезде сурет сынды қосымшаларды пайдалану керек. Жаңа шыққан оқулықта суреттер мүлдем жоқ» деген болатын [4, 4 п]. Большевиктердің билігі орнаған алғашқы жылдары Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт қайраткерлерінің еңбектерін үлкен тексерістен өтіп, большевиктік тәртіпке сай түзетулер енгізілді.

Сондай үлкен тексерістен өтіп, большевиктік биліктің ықпалына сай түзетілген еңбектердің бірі Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» еңбегі болып табылады. Оқушыларға арналған бұл кітаптың бір ерекшелігі қазақ тіліне жаңа ұғымдар мен терминдердің қолданысы десек те болады. Міржақып Дулатұлы қолданған математикалық терминдер күні бүгінге дейін пайдаланып келеміз. Қосу мен алу, көбейту мен бөлу, ондықтар мен жүздіктер сынды ұғымдар сол еңбекте алғаш қолданысқа ие болған. Кітап Ахмет Байтұрсынұлының «Оқ құралы» сынды бірнеше рет қайта басылып шыққан. Әрине алғаш шыққан оқулықтардың сапасы бүгінгі оқулықтар сынды болмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт қайраткерлерінің оның барынша заман талаптарына сай болуына көңіл бөлді. Тіпті сол жылдары араб емлесінде жазуға арналған пернетақтаның өзін табу өте қиын болды. Осы мақсатта Ағарту ісінің халық комиссары болған Ахмет Байтұрсынұлы осындай пернетақтасы бар жазу құрылғыларын алу мақсатында Қазан және Уфа қалаларында да іс-сапарда болған [5, 128 б.].

Жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептерін түрлі әдістемелік нұсқаулықтар, мектеп оқулықтарымен қамтамасыз ету ісінде бірқатар ұлт қайраткерлерінің атсалысқандығын байқаймыз. Бұл әсіресе Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту ісінің халық комиссары болған жылдары ерекше белсенді жүрген. Мысалы қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын жазу ісінде Халел Досмұхамедұлының да сіңірген еңбегі жоғары. Мысалы сол біз қарастырып отырған 1922 жылдан бастап мектеп оқулықтарын жазу ісін қолға алып, «Жануарлар» мен «Табиғаттану», сонымен қатар «Адамның тән тірлігі» сынды мектеп оқулықтарын жазып шығарады. Бұл еңбектердің маңыздылығы қазақ тіліндегі биология мен анатомия, сондай-ақ зоология мен физиология сынды ғылым салалары бойынша терминдер мен ұғымдарды қалыптасуы болып табылады [6, 156 б.]. Осы келтірген мәліметтер сақталған Е.Тілешов пен Д.Қамзабекұлының «Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалығы» деп аталатын еңбектерінде Ахмет Байтұрсынұлы-мен қатар, Қошқе Кемеңгерұлы да қазақ тіліне қатысты оқулықтар жазғаны айтылады. Сонымен қатар Міржақып Дулатұлымен қатар Әлімхан Ермекулы және Сұлтанбек Қожанұлы да математика бойынша оқулықтар жазғаны анықталған. Мұндай бағытта жұмыс жасаған ұлт қайраткерлері қатарында Жүсіпбек Аймауытұлы психология бойынша оқулық жазса, Мағжан Жұмабайұлы педагогика, Елдес Омарұлы физика және геометрия, Жұмақан Күдеріұлы биология бойынша, Телжан Шонанұлы тарих бойынша мектеп оқулықтарын жазып шыққан. Сонымен қатар авторлар З.Оспанұлының астрономия оқулығын жазғандығы туралы ақпараттар береді. Ұлт қайраткерлері арасында орыс және батыс оқулықтарын да аударып, жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептеріне қажетті оқулықтар шығару ісімен айналысқандары да болған.

Алғаш жарық көріп, жаңадан ашылған қазақ мектептеріне берілген оқулықтар қазақ тілінде жарық көрді. Жалпы ұлт қайраткерлері оқулықтардың тіліне ерекше мән берген. Мысалы Міржақып Дулатұлы оқушылардың бастауыш мектепте оқыған уақытында оқулықтардың ана тілінде болуына ерекше назар аударады. Өйткені оқулықтар өз ұлтының болмысы мен ерекшеліктерін, тұрмысы мен дүниетанымын ескере отырып жазылып, оқытылғанда ғана оқушының бойында ұлттық рух сіңеді

деген пікірді басшылыққа алған. Бастауыш мектепте ұлттық рухы бойына дарыған оқушылар қай елдің немесе ұлттың мектептерінде білім алса да, ұлттық рухы ешқашан жасымайтын болады деген пікірі күні бүгінге дейін өзекті деп санаймыз [7, 15 б.]. Сондықтан да болар өзінің «Есеп құралы» оқулығында келтірген мысалдары ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктермен тығыз байланыста беріледі. Мысалы бастауыш сыныптарында онға дейінгі сандарды қосу сынды мысал есептерде «асық» санау арқылы түсіндіреді. Ал алу, көйбейту сынды амалдарды орындауды үйретуге бағытталған есептер барысында төрт түлік малдарды мысалға келтіру арқылы үйретуге тырысады. «Есеп құралы» еңбегінде мысал есептерге мән беретін болсақ, Міржақып Дулатұлы Тоқтамыс, Абылай есімдерін жиі пайдаланады. Мұның өзі тарихи сананы қалыптастыру бағытында автордың керемет шешімі деп санаймыз [7, 113-153 б.]. Әрине автор өз кезегінде ұлттық құндылықтармен қатар, орын алған жағдайлар мен заман ағымына сай болу мәселесін де назардан шығармайды. Ана тілімен қатар, оқушылардың орыс тілін де жетік меңгеру керектігін баса атап өтеді. Оның себептерін заң мен мерзімді басылымдардың орыс тілінде екендігін айта келе, адамның қоғамда өз орнын табуы үшін орыс тілі қажет деп түйіндейді [8, 71-72 б.]. Рас «Есеп құралы» еңбегі бірнеше рет қайта басылып шыққанымен, кітап мазмұны көп жағдайда біркелкі болған деп айтуға толық негіз бар. Осы ретте атап өтетін тағы бір жайттың бірі математикадан оқулық жазған авторлардың бірі Әлімхан Ермеков болып табылады. Алайда Әлімхан Ермековтің еңбегі Міржақып Дулатовтың еңбегінен бірнеше жылдан кейін ғана барып жарық көрген болатын. Егер де Міржақып Дулатовтың «Есеп құралы» алғаш рет 1914 жылы жарық көрсе, Әлімхан Ермеков «Ұлы математика курсы» оқулығы 1935 жылы жарық көрген болатын. Оқулық екі бөлімнен тұрады. Егер де бірінші бөлімде аналитикалық геометрия негіздері болса, екінші бөлімде дифференциал және интеграл негіздері қамтылған. Алайда бұл оқулық мектеп емес, жоғары техникалық мектептер, сонымен бірге техникумдарға арналған. Автор оқулықтың кіріспе бөлімінде әлі де болса математикалық терминдердің қазақша қалыптаса қоймағандығын және уақыттың тапшылығы салдарынан түрлі қателіктер болу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Оқулықты жазу барысында терминдерді қалыптастыру мен берілген есептерді орысшадан аударып, жауаптарын шығаруға көмектескен Бөкейханұлы Райымжанға алғысын білдіреді [9]. Райымжан Бөкейханұлы Азихан Бөкейхановтың баласы болып табылады.

Оқулықпен таныса отырып, автордың үлкен жұмыс атқарғандығын байқаймыз. Өзі атап өткендей, математика терминдерінің әлі де болса қалыптаспағандығы салдарынан көптеген сөздерді сол қалпында қалдырған. Мысалы оқулықта «метод», «функция» сөздері осы күйінде беріледі. Шамалардың түрлерін анықтағанда Әлімхан Ермеков оларды құбылмалы және тұрақты шамалар деп анықтаса, бүгінгі ғылымда оны айнымалы және тұрақты шама деп қолданады. Дегенмен еңбектің мазмұны мен берілген тапсырмалары жоғары мектеп бағдарламасына толығымен сай келеді деп айтуға негіз бар.

XX ғасырдың 20-шы жылдарынан кейін жаңадан ашылған қазақ мектептеріне оқулықтар жазу ісіне белсенді араласқан ұлт қайраткерлерінің бірі – Елдес Омарұлы болды. Елдес Омарұлы алғашында Ыбырай Алтынсарин Қостанай жерінде ашқан мектепте білім алғаннан кейін, білімін Орынбордағы мұғалімдер институтында жалғастырады. Оқуын үздік аяқтаған Елдес Омарұлы большевиктердің билігінің орнауымен зайырлы білім беру жүйеміне сай ашылып жатқан қазақ мектептерінің оқулықпен қамтылуына ерекше белсенділікпен араласқан. Өйткені қазақ мектептері үшін 1923 жылы Орынбор қаласынан «Физика» оқулығын жазып, жарыққа шығарса, 1928 жылы Қызылорда қаласынан «Пішіндеме» оқулығын басып шығарады. «Физика» оқулығын жазу барысында Елдес Омарұлы Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры А.В. Цингердің «Физика» оқулығымен қатар, Г.И. Фалеев пен А.В. Перышкиннің «Физикасын» қазақ тіліне аударып, басшылыққа алған [10]. 1928 жылы жарық көрген «Пішіндеме» оқулығы 1935 және 1940 жылдары да қайта басылып шыққан болатын. Елдес Омарұлы осы жылдары физика және геометрия пәндерінің терминдері мен ұғымдарын қазақшалауға көп үлес қосқан. Тіпті геометрия пәнінің өзін «Пішіндеме» деп беруінің өзінде бірегейлік бар деп санаймыз. Аталған еңбегінде автор Н. Рыбкиннің «Сборник задач по геометрии. Стереометрия» деп аталатын II кітабының аудармасын да енгізген [11]. Елдес Омарұлы туралы көптеген естеліктер қалдырған авторлардың Ақылбек Шаяхмет өзінің «Тайбағар» еңбегінде Елдес Омарұлының тек физика және геометрия саласындағы жетістіктерімен қатар, осы екі саланың терминдерін қазақшалауға қосқан үлесін жоғары атап өтеді [12, 207 б.]. Рас еңбекпен таныса келе, Елдес Омарұлының бірқатар дәл тауып атауын қазақша берген терминдерді байқаймыз. Мысалы биссектриса сөзін «жарма» деп ауыстырса, фигура сөзін «пішін», трапецияны «қостабан», теорема «түйін» және тағы да басқа сөздерді атап өтуге болады. Елдес Омарұлының мкіндай тапқыр аудармасы Алаш зиялыларының да көңілінен шығып, Әлихан Бөкейханұлы мен Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып

Дулатұлы сынды ұлт қайраткерлерімен бірге жүріп, қазақ тіліндегі оқулықтар шығару ісіне белсенді араласқан.

XX ғасырдың 20-шы жылдарынан кейін басталған ұлт зиялыларының оқулық жазу дәстүрі уақыт өткен сайын белсенді бола түсті. Ұлт зиялылары тек қана орта мектеппен қатар, жоғары мектептердің білім бағдарламаларына сай келетін оқулықтарды да жазды. Мұндай оқулықтардың қатарында Ж. Аймауытовтың «Психологиясын» атауға болады. Еңбек Қызылорда мен Ташкент қалаларынан 1926 жылы басылып шықты. Оқулықтың кіріспесінде автор оқырмандарды психология ғылымының ерекшеліктерін атап өтіп, аталған оқулықтың көңілдегідей жазылмағандығы туралы айтады. Біздің пікірімізше XX ғасыр басындағы дәстүрлі қазақ қоғамы үшін жан, рух, сана сынды түсініктерді психологиялық тұрғыдан түсіндіріп, талдау ісі таңсық болды. Оны автор да атап өтіп, психология ғылымының екінші екіге көбейткен шығатын жауап сынды нақты емес екендігін атап өтеді. Әрине біз жоғарыда атаған ұғымдарды қазақ халқы дін тұрғысынан түсіндіруге қабілетті болды. Сол себепті де Жүсіпбек Аймауытов аталған ұғымдарды дін тұрғысынан, түрлі мысалдармен түсіндіруге тырысады. Жазушы да психология ғылымына қатысты ұғымдар мен терминдерді қазақшалауға тырысады. Тіпті «психология» сөзінің өзін «психалогия» деп жазып, жан, рух ұғымдарын ашуда Абайдың өлеңдері арқылы ұғындыруға тырысады. Сонымен қатар «Европа» сөзінің орнына «Жауропа» сынды сөзді пайдаланады. Бұл жалпы Жүсіпбек Аймауытовқа тән сөз деп ойлаймыз. Өйткені «жауропа» сөзін өзінің «Ақбілек» романында да пайдаланады. Рас автор келтірген көптеген терминдердің қазіргі таңда ғылыммен мойындалған нұсқалары бар. Мысалы қазіргі психологияда «адам іс-әрекетінің психологиясы» деген ұғым бар. Өз уақытында Жүсіпбек Аймауытов бұл ұғымды «адам қылығы» деп берген. Сонымен қатар Жүсіпбек Аймауытов өзінің еңбегінде «ассимиляция» ұғымын сіңістіру деп қолданғанын байқаймыз. Сондай-ақ «синтез» ұғымын «ұластыру» деген сөзбен алмастырған. Ғылыми терминдерді қазақшалау әрекеттері мұнымен шектелмейді [13, 42 б.]. Сондай-ақ Ж. Аймауытов психология саласында көптеп қолданылатын әдістердің бірі сауалнаманы «сұрау» деп көрсетіп, оқушылардың іс-әрекеті мен білім алу үдерісін мұғалім тарапынан психологиялық әдіс-тәсілдер арқылы бақылаудың жолдарын баяндайды. Ең бастысы Жүсіпбек Аймауытов өзінің осы оқулығынан бөлек «Жан жүйесі және өнер таңдау» деп аталатын еңбегін де жазған болатын. Еңбек 1926 жылы Мәскеуден шыққан. Үш мың данамен шыққан еңбек араб емлесінде жазылған. Еңбек мектеп мұғалімдеріне арналған. Демек мектеп мұғалімі тек өзі жүргізетін пән көлемінде мәліметтер беріп қана қоймай, оқушының бойындағы тұлғалық ерекшеліктерді ескеру, олардың болашақта өздеріне қажетті мамандықтарын дұрыс таңдауына ықпал ету сынды маңызды мәселелер бойынша кәсіби кеңестерін береді. Автор одақтас республикалардың осы саладағы мамандарымен қатар, еуропалық ғалымдардың еңбегін де пайдалануымен ерекше.

Зайырлы білім беру жүйесіне сай қазақ тіліндегі оқулықтардың дайындалуына Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариатының шешімдері де ықпал етіп отырған. 1924 жылдың 21 ақпанында Республиканың Мемлекеттік Ғылыми кеңесінде Мемлекеттік баспа коллегиясының 16 ақпандағы қаулысына сай бірқатар оқулықтар мен оқу құралдарды баспа жоспарына енгізу көзделді. Оқулықтар мен оқу құралдары өзбек, қазақ және түрікмен тілдерінде жарық көруі тиіс болған. Мұндай оқулықтар қатарында География, Табиғаттану, бастауыш сыныптарына арналған орыс тілі сынды оқулықтар бар. Өзбек тіліндегі оқулықтармен қатар, М. Жұмабаевтың «Бөбек» хрестоматиясы да жариялану жоспарланады [14, 54-п]. Жоғарыда аталған ұлт қайраткерлерімен қатар оқулықтарымен қатар Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика», «Баланы тәрбие қылу жолдары» сынды еңбектері де жазылып, жоспарға сай жарық көрді. Ахмет Байтұрсынұлымен қатар, қазақ тіліне қатысты Қ. Кеменгеровтың «Оқу құралы» мен «Орысша-қазақша тілмаш» деп аталатын еңбектері жарық көрді. Сұлтанбек Қожанов та математика саласы бойынша «Есептану құралы» деп аталатын оқулығын шығарса, Бейімбет Майлин «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулығын жазып шығарды. Осы аталған оқулық авторларының барлығы дерлік қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруды мақсат ету, тіл тазалығын ойлап, ғылыми терминдерге қазақша атау беруге тырысты. Әрине ғылыми терминнің мағынасын тура ашатын қазақша баламасын таба салу оңай емес. Мұның қиындығын өз кезегінде Мағжан Жұмабаев те атап өтіп, осы күнге дейін өздерінде педагогика сынды пән болмағандықтан ғылыми терминдердің қазақша нұсқасын дәл табу қиын мәселе екендігін атап өткен. Сол себепті де өз еңбектерін қазақша мақалдар мен сөз тіркестерін жиі пайдалануға тырысқанын байқаймыз [15, 33-38 б.].

Жоғарыда атап өткен Ғылыми комиссияның төрағасы Х. Досмұхамедовтың 1932 жылдың 11 қарашасындағы Қосымша №2-де берілген анықтамада оқулық авторларына тағайындалатын сыйақының мөлшері беріледі. Оған сай ғылыми және оқулық түріндегі еңбектердің бір баспа табағы үшін 6 мың сомнан 12500 сом аралығында сыйақы тағайындалды. Өлеңдер үшін шамамен бір жолы үшін 20 тиын төленсе, түзету жұмыстарына бір баспа табак үшін 600 сом, аударма жұмыстары үшін

бір баспа белгісі үшін 15 тиын сыйақы төленді [14, 54-п]. Қаржылық қолдаудың болғандығы әрине дұрыс. Алайда ұлт мүддесі үшін еңбек еткен зиялы қауым өкілдерінің бұл еңбектерінің маңыздылығы тарих алдында өлшеусіз деп санаймыз.

Қорытынды. Сонымен қорытындылай келе, большевиктер билігі Қазақстан аумағында толығымен орнағаннан кейінгі негізгі мәселелердің бірі – білім беру ісіне түбегейлі өзгерістер енгізу болған. Нәтижесінде зайырлы білім беру жүйесі енгізіліп, осы күнге дейін өз міндетін дұрыс атқарып келген мектеп-медреселердің жұмысына тыйым салынды. Жаңа білім беру жүйесіне сай ашылған мектептер алғашқы жылдары үлкен қиындықтарға тап болды. Солардың бірі оқулықтар мәселесі болып табылады. Аталған мәселені шешу ісінде үлкен жұмыстарды XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлері атқарды. Осы бағыттағы ұлт зиялыларының белсенді қызметтері нәтижесінде көп бағыттағы оқулықтар жарық көрді. Ұлт қайраткерлері қазақ тіліндегі оқулықтар жазу ісінде орыс ғалымдарының еңбектерімен қатар, батыс елдеріндегі оқулықтарды басшылыққа алды. Тек белгілі пән шеңберіндегі қажетті мәліметтерді беріп қана қоймай, сол сала бойынша негізгі ұғымдар мен терминдерді қазақшалау ісіне де ерекше мән берді. Олардың дәл тауып қойған қазақша нұсқалары күні бүгінге дейін қолданыста екендігіне көз жеткіздік. Әрине аталған бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын белсенді жүргізудің қажеттілігі байқалады. Ол алдымен қазіргі таңдағы білім беру ісіндегі өзгерістер мен тарихи тәжірибені салыстырмалы түрде талдаудағы маңыздылығының жоғары болуымен ерекшеленеді деп тұжырымдаймыз.

Мақала № AP08856779 «XX ғ. 20-30 жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОМА қ. 1692. Т. 1. іс. 7.
2. ҚР ОМА қ. 1692. Т. 1. іс. 26.
3. Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві. – 1169 қ, 12-Т, 46-іс
4. Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві 2306-қор, 1-тізім 1920-іс
5. Батырханова Ж., Муканов Г., Серикбай Б. *Иллюстрация учебников: история и современные методические принципы // Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі. – Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 248 б.*
6. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. *Алаш қозғалысы. – Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.*
7. Міржақып Дулатұлы. *Алты томдық шығармалар жинағы. – Том 4. – Алматы: Мектеп, 2013. – 344 б.*
8. Міржақып Дулатұлы. *Алты томдық шығармалар жинағы. – Том 6. – Алматы: Мектеп, 2013. – 344 б.*
9. Ермеков Ә. *Ұлы математика курсы. – Алматы: РБК, 1995. – 280 б.*
10. Омарұлы Е. *Үш томдық шығармалар жинағы. – 2 том. – Астана: Алашорда, 2018. – 408 б.*
11. Омарұлы Е. *Үш томдық шығармалар жинағы. – 3 том. – Астана: Алашорда, 2018. – 420 б.*
12. Шаяхмет А. *Тайбағар. – Астана: Фолиант, 2011. – 720 б.*
13. Аймауытов Ж. *Психология. – Алматы: 1995. – 312 б.*
14. Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архиві. – 1169-қ, 12-т, 66-іс
15. Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б. *XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы // Қарағанды университетінің хабаршысы. – №2(58). – Қарағанды, 2010. – 142 б (33-38 б.).*

References:

1. KR OMA k. 1692. T. 1. is. 7.
2. KR OMA k. 1692. T. 1. is. 26.
3. Ontustik Kazakstan oblysynyn memlekettik arhivi. – 1169 k, 12-T, 46-is
4. Resei Federacijasyynyn memlekettik arhivi 2306-kor, 1-tizim 1920-is
5. Baturhanova Zh., Mukanov G., Serikbaj B. *Illjustracija uchebnikov: istorija i sovremennye metodicheskie principy // Kazak kitaby: Alash kajratkerlerinin kitap basu isinin damuyyna koskan ulesi. – Halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferencija materialdary. – Almaty: Kazak universiteti, 2019. – 248 b.*
6. Tileshov E., Kamzabekuly D. *Alash qozgalysy. – Enciklopedialyk anyktamalyk. – Almaty: Sardar, 2014. – 528 b.*
7. Mirzhakyp Dulatuly. *Alty tomdyk shygarmalar zhinary. – Tom 4. – Almaty: Mektep, 2013. – 344 b.*

8. *Mirzhakyp Dulatuly. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. – Tom 6. – Almaty: Mektep, 2013. – 344 b.*
9. *Ermekov Ə. Uly matematika kursy. – Almaty: RBK, 1995. – 280 b.*
10. *Omaruly E. Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy. – 2 tom. – Astana: Alashorda, 2018. – 408 b.*
11. *Omaruly E. Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy. – 3 tom. – Astana: Alashorda, 2018. – 420 b.*
12. *Shajahmet A. Tajbagar. – Astana: Foliant, 2011. – 720 b.*
13. *Ajmauytov Zh. Psikologija. – Almaty: 1995. – 312 b.*
14. *Ontystik Kazakstan oblysy memlekettik arhivi. – 1169-k, 12-t, 66-is*
15. *Mazhitaeva Sh., Kalybaeva S.B. XX gasyr basyndagy kazaksha okulyktardyn tili turaly // Karagandy universitetinin habarshysy. – №2(58). – Karagandy, 2010. – 142 b (33-38 b.).*